

LES DISPOSICIONS DE JAUME I SOBRE LES USURES DELS JUEUS. INFORME PRELIMINAR

JAUME RIERA I SANS
ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ

RESUM

El discurs tòpic de les usures dels jueus al segle XIII s'ha construït sense un treball heurístic previ sobre la legislació pertinent. L'article enumera les constitucions i els estatuts dictats per Jaume I en relació a les usures, i a les usures dels jueus, entre 1228 i 1251, des de poc abans fins a poc després de la conquesta dels regnes de Mallorca i València. Sorprenentment són catorze, no inclosos a cap repertori, en la seva integritat. Els estatuts es descriuen per ordre cronològic, se'n determina la data, l'abast territorial, les millors còpies, i les impressions que els han fet assequibles. Alhora es corregeixen nombroses confusions i interpretacions defectuoses, i es denuncien citacions d'estatuts inexistents.

Els apunts que segueixen són una mostra més de les deficiències que patim en el camp dels estudis històrics. Els nostres predecessors no s'esforçaren gaire en la publicació de documents i repertoris, de caire positivista, i anem coixos en fonts documentals. Allò que haurien de ser, a hores d'ara, petites llacunes d'informació, apareixen, en alguns temes majors, com a mars d'ignorància. Volent entendre el significat de les disposicions de Jaume I sobre les usures dels jueus, m'he trobat en un cas d'aquests, i m'ha paregut útil redactar-ne i presentar-ne un informe.¹

Les usures dels jueus és un tema tan rebregat i suat, que es podria suposar que fa molts d'anys que està aclarit, almenys en l'aspecte legislatiu. No és així. Francesc de Bofarull, en el seu conegut estudi sobre Jaume I i els jueus, preàmbul de la publicació de 168 documents inèdits, quan toca la qüestió de les usures, menciona sumàriament dos estatuts dictats el desembre de 1228 i el 31 de març de 1229. Un cop descrits, afegeix: "Otros decretos sobre la usura se dictaron, y constan en varias obras".² D'on resta clar, per les seves paraules, que Bofarull no conservava memòria dels altres estatuts a què al·ludia, ni es molestava a determinar quins repertoris els contenien. Anys més tard, el notari Arcadi Garcia va dedicar una monografia als préstecs dels jueus de Vic al segle XIV. Al punt del discurs introductori on correspondria exposar la legislació aleshores vigent, se'n desentén amb una singular nota a peu de pàgina que diu: "No se citan los preceptos por ser universalmente conocidos";³ cosa que no era gens certa, i tot seguit donava proves que ell mateix ignorava quins eren.

Així estem avui. Quan ara, amb motiu del vuitè centenari del naixement de Jaume I, he volgut aclarir quants estatuts dictà sobre les usures dels jueus, en quines dates foren publicats, quin abast

1. Abreviatures emprades: ACA, Arxiu de la Corona d'Aragó; AHCB, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

2. Bofarull y Sans, Francisco de Asís. "Jaime I y los judíos", *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicada al rey en Jaume y a la seua època*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1913: II, 852.

3. García, Arcadio. "Los intereses en los préstamos de los judíos de Vich durante la primera mitad del siglo XIV". *Ausa*, 4 (1961-1963): 248.

tenien, i on podem llegir-los avui impresos, m'he trobat que els estudiosos predecessors vessaven de confusions, imprecisions, obliterats i errors gairebé inextricables.

1. Documentació

D'acord amb les meves recerques, les disposicions de Jaume I sobre les usures, tant generals com de jueus, són les que indico a continuació, posades en ordre cronològic, identificades per la data corresponent. Senyalo amb lletres majúscules les disposicions que considero majors, amb lletres minúscules les menors, i les errònies o inexistents amb el número 0 i en cursiva.

[0: Tarragona, 1218 / 1220]

Segons David Romano, entre els anys 1218-1220 hi hauria hagut un concili a Tarragona que hauria determinat el límit de les usures dels jueus en un 20%, després reproduït a l'estatut de Jaume I de 1228. Sempre segons Romano, el concili s'hauria celebrat "en presència o sota la presidència o a suggeriment de Jaume I".⁴

Com que el monarca aleshores no havia complert els tretze anys, i no consta enlloc que un concili de Tarragona, en aquests anys, s'ocupés de les usures dels jueus, podem relegar la informació de David Romano al regne de la fantasia.

[0: Tarragona, 1224]

No ha existit mai una constitució dictada per Jaume I l'any 1224. És una lamentable errata de les Constitucions de Catalunya, que s'estampà a l'edició de 1588-1589, i continuà a la de 1704. L'errata fou advertida per l'historiador francès Brutails,⁵ però noranta i cent anys més tard encara n'han estat víctimes historiadors com Josep Maria Pons i Guri, Arcadi Garcia, i els seus seguidors.⁶ Cal esmenar la data errònia, i col·locar la constitució l'any 1234 de l'Encarnació. En parlarem al seu moment, sota la contrasenya [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)].

1.1. [A: Barcelona, 22.12.1228]

Jaume I dictà el seu primer estatut sobre préstecs de jueus i sobre les seves usures, en una cort general celebrada a Barcelona, amb assistència dels bisbes i dels magnats de Catalunya, i en absència dels bisbes i dels magnats d'Aragó. Porta la data de l'onze de les calendes de gener de 1228 AD, que no s'ha de convertir en 1227, com algú ha afirmat.

4. Romano, David. "Els jueus de Girona als segles XII-XIII", *Simposi Mossé ben Nahman i el seu temps*. Girona: Ajuntament de Girona, 1994: 57, nota 111.

5. "Partie de la constitution de 1234 a été publiée dans les *Constitutions de Catalunya*, t. iii, liv. iv, tit. vi, art. 1, sous la date de 1224, ce qui est une erreur d'impression" (Brutails, Jean-Auguste. *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au Moyen Âge*. Paris: Imprimerie Nationale, 1891: 79).

6. Pons i Guri, Josep Maria. *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*. Barcelona: Fundació Noguera, 2006: IV, 213; *Furs de València*, eds. Germà Colon, Arcadi Garcia. Barcelona: Barcino, 1983: IV, 95, nota 5. Entre els seguidors de l'errata de 1224 hi ha el mateix David Romano: Romano, David. "El estatuto de Huesca (1307) sobre la usura judía", *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. El poder real en la Corona de Aragón (Siglos XIV-XVI)*. Actas. (Jaca, 20-25 septiembre, 1993). Saragossa: Diputación General de Aragón. Departamento de Educación y Cultura, 1996: I/V, 262 (nota 25).

Durant aquelles corts de Barcelona, Jaume I expedí almenys cinc documents solemnes.⁷ L'estatut que tracta de les usures fou promulgat un dia després de fer un reconeixement als bisbes de Catalunya, i de ratificar la Pau i Treva, vàlida de Salses al Cinca; mentre que l'endemà de dictar-lo, el monarca va signar la promesa de repartir el botí de la conquesta de Mallorca entre els qui l'hi acompanyarien, i encara el dia 30 va fer donació de les esglésies de Mallorca al bisbe de Barcelona.

L'estatut dedica sis capítols als jueus i als seus préstecs, i vuit als veguers, òbviament, de la terra reial de Catalunya. El declara perpetu (*perpetuis temporibus inviolabiliter statuimus*), argüint que el sobirà ha de procurar el bé del seu regne. El monarca estableix que els jueus de la seva terra no podran cobrar una usura superior a la raó de vint sous per cent a l'any, sigui quin sigui el capital i la duració del préstec (*Judei terre nostre non recipiant pro usuris nisi XX solidos pro centena in anno, et secundum hanc formam fiat computatio ad minus tempus vel maius, et ad quantitatem maiorem vel minorem*). A continuació, el rei declara invàlid el jurament prestat pels jueus quan denunciïn deutes no satisfets; ordena respectar la prioritat dels dots de les mullers quan els jueus reclamen deutes dels marits; sanciona que si els jueus deixen passar dos anys sense exigir judicialment el deute, o el jutge no estableix la quantitat de l'interès, els prestamistes no podran reclamar uns interessos que superin el doble del capital cedit en préstec. I al marge dels préstecs, disposa que els jueus no gosin exercir oficis públics (*officia publica non presumant aliquatenus exercere*), concretant-los en els de jutjar i executar sentències sobre persones, cristians o jueus (*videlicet, officium judicandi vel justiciandi homines vel puniendi, vel etiam sententias exequendi*), ni tenir cristianes als seus domicilis.

El context ambiental i redaccional de l'estatut mostra que el seu horitzó geogràfic era Catalunya. Es contraïa als límits dels seus bisbats i al territori de domini reial governat per veguers. No és estrany, doncs, que no s'hagi trobat copiat en cartularis de seus episcopals aragoneses, i que el rei Pere el Gran, en la cort de Barcelona de 1283-1284, el confirmés en la seva literalitat, juntament amb d'altres constitucions dels seus predecessors, revalidant-les totes per a Catalunya (*intra limites Cathalonie*). Més endavant haurem de parlar d'aquesta confirmació.

Traient-lo d'un parell de compilacions de constitucions catalanes, aleshores conservades a París, l'estatut fou imprès a l'apèndix de la *Marca hispanica*, núm. 507.⁸ Trobat al Llibre Verd del capítol de Girona, l'any 1877 fou imprès en una publicació que els erudits no solen consultar.⁹ Trobat en un altre parell de compilacions conservades a la biblioteca de l'Escorial, fou imprès per Fidel Fita i Benvingut Oliver al primer volum de les *Cortes de los antiguos reinos...*¹⁰ Sense indicar font concreta, fou reproduït per Huici-Cabanes.¹¹ Traduïda al català, la primera part de l'estatut fou impresa a les Constitucions de Catalunya de 1588-1589 i 1704, relegat al volum de les supèrflues i derogades (volum tercer, llibre I, títol V, article 2 al 7).

7. *Documentos de Jaime I de Aragón. 1. 1216-1236*, eds. Ambrosio Huici Miranda, María Desamparados Cabanes Pecourt. València: Anubar ediciones, 1976: 205-218 (docs. n° 110-114).

8. Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est, geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum*. París: Franciscum Muguët, 1688: col. 1415-1416.

9. Grahit, Emili. "Llibre Vert del cabildo de la catedral de Gerona". *Revista històrica*, 4 (1877): 118-119; 366-367. Advertim que l'editor s'equivoca quan diu que "no debe confundirse este documento, que por primera vez se publica, con los que se leen en los números DII, DVI y DVII del apéndice de la Marca Hispanica" (Grahit, Emili. "Llibre Vert del cabildo de la catedral de Gerona"...: 118-119; 366-367). És el mateix document número 507 de: Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus...*: col. 1415-1416 (doc. n° 507).

10. "Cortes de Cataluña", *Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*. Madrid: Real Academia de la Historia, 1896: 1/1, 120-122.

11. *Documentos de Jaime I de Aragón. 1...*: 211-213 (doc. n° 112).

Una hipotètica edició crítica de l'estatut de 1228 no es presenta fàcil, però convindria fer-la, perquè hi ha variants notables entre els textos. La majoria de les còpies que n'he pogut localitzar deriven de l'aprovació donada per Pere el Gran, més de mig segle posterior, com és la del Llibre Verd de Barcelona (vol. I, fol. 79r-80r), per dir-ne una autoritzada. Ignoro on podríem trobar-ne una còpia fiable i coetània.

1.2. [b: Lleida, 31.03.1229]

La qüestió de les usures era tan enredada per als homes i dones del segle XIII com ho és avui per a nosaltres. El bisbe de Girona, més sensibilitzat que d'altres, sol·licità una circular expressa que concretés alguns punts de la vidriosa licitud de les usures. Jaume I complí els precés del prelat de Girona, sumats als del legat pontifici, i tres mesos després d'aquelles corts de Barcelona, expedí una provisió sobre la matèria. Porta la data de Lleida, pridie calendes d'abril de 1229.

La provisió està adreçada als veguers, batlles, jutges, notaris i jueus dels comtats de Girona i Besalú, excloent, doncs, el comtat d'Empúries, inclòs en el bisbat de Girona, que no era terra del rei. Ordena als notaris que redactin els instruments de préstec a raó del vint per cent, i no a raó de pugesa per diner, ni d'altra manera (*faciatis instrumenta usuraria ad rationem de centum XX, et non ad rationem pugesimalium vel alio modo*), abstenint-se de sumar l'interès al capital inicial; tot sota pena al contraventor, sigui jutge, notari o jueu, d'una multa del doble de la quantitat estipulada, i de la pèrdua del préstec per part del jueu prestamista. De passada, el monarca insisteix en aquelles altres disposicions dictades a la cort de Barcelona, el compliment de les quals també interessava al bisbe de Girona.

L'expressió *ad rationem pugesimalium* que el rei Jaume fa servir en aquesta provisió, ha restat, fins avui, sense explicació. No és difícil de trobar-la, perquè els coetanis Costums de Lleida redactats per Guillem Botet, hi procuren bona llum. Guillem Botet, quan toca el tema de les usures, diu que és prohibit cobrar un interès de diners a raó de pugeses. Com que la pugesa és un quart de diner, podem interpretar que en tots dos casos s'està dient que és prohibit l'interès d'un 25%.¹²

L'erudició coneix aquesta provisió reial des de 1850, impresa al volum 13 del *Viage literario* de Jaume Villanueva.¹³ Enric-Claudi Girbal, sense dir on l'havia trobada, la reproduí en la seva història dels jueus de Girona.¹⁴ Fita i Oliver tornaren a publicar-la en nota a peu de pàgina dins del volum 1 de l'edició de les Actes de Corts Catalanes, malgrat que no és document dictat en cort.¹⁵ Huici i Cabanes la reproduïen al núm. 117.¹⁶ No se'n coneix cap més còpia antiga que la que va trobar Villanueva en algun arxiu eclesialístic de Girona, avui no identificat.

És clar que la provisió estava destinada als comtats de Girona i Besalú, que eren una part del bisbat de Girona, i tenia vigència únicament en aquest territori. La majoria dels historiadors assimilen aquesta provisió de 1229 a l'estatut de l'any anterior, com si en fos un complement, la qual

12. *Nemo percipiat usuram (...), et denarios ad rationem pugesimalium, Costumbres de Lérida*, ed. Pilar Loscertales de Valdeavellano. Barcelona: Universidad de Barcelona. Facultad de Derecho, 1946: 46, article 83. Una edició més recent, amb reproducció de l'original i traducció catalana: *Els Costums de Lleida*. Lleida: Ajuntament de Lleida, sense data (1997): 81r (reproducció), 95 (transcripció), 137 (traducció).

13. Villanueva, Jaume. *Viage literario a las iglesias de España*. Madrid: Imprenta Real, 1852: XIII, 316-317.

14. La monografia de Girbal, publicada l'any 1870 (Girbal, Enrique Claudio. *Los judíos en Gerona*. Girona: Imprenta de Gerardo Cumané, 1870: 65), ha estat reproduïda a Girbal, Enrique Claudio. "Los judíos en Gerona", *Per a un història de la Girona jueva*, David Romano, dir. Girona: Ajuntament de Girona, 1988: I, 91.

15. "Cortes de Cataluña"...: I/1, 122.

16. *Documentos de Jaime I de Aragón*. I...: 221-222 (doc. nº 117).

cosa porta a afirmacions incorrectes. La provisió no té el mateix rang que l'estatut de 1228, i no tenia un abast general.

[0: Lleida, 13.04.1229]

És un document que no s'ha trobat enlloc. En parla José Amador de los Ríos, segurament per confusió pròpia.¹⁷ Li atribueix el mateix contingut de la provisió de què acabem de parlar [**b**: Lleida, 31.03.1229], però diu que fou expedit "a los idus de abril de 1229, en la ciudad de Lérida". L'error deu provenir d'apunts mal presos o mal interpretats, perquè diu que el document fou publicat dins el volum 13 del *Viage literario* de Jaume Villanueva, cosa que és certa, i també a l'apèndix de la *Marca hispanica*, núm. 24, cosa que no ho és gens.

1.3. [C: Barcelona, 30.11.1230]

És un document solemne, avalat per nobles consellers reials, amb l'arquebisbe de Tarragona, i els bisbes de Barcelona i Girona com a testimonis. Amb ell, Jaume I confirma genèricament, per l'un cantó, la Pau i Treva establerta a la cort de Barcelona (de 1228), i per l'altre, l'estatut sobre les usures. Porta la data Barcelona, pridie calendes de desembre de 1230.

Ratificant expressament allò que havia sancionat dos anys abans, el 1228, el monarca formula ara dues prohibicions, l'una per als préstecs en general, i l'altra per als préstecs dels jueus (distinció que allà no havia fet). Pel que fa als préstecs en general, prohibeix als notaris que redactin instruments de deute a una raó d'interès superior al vint per cent, obligant-los a separar clarament el capital i l'interès (*mandantes tabellionibus ut non faciant instrumenta usuraria nisi ad rationem de centum XX^{ti}, et quod non misceant, set dividant sortem ab usuris*); mentre que, per als jueus, disposa que no cobrin més de vint sous per cent (*et quod judei non recipiant ultra XX^{ti} pro singulis centum solidis*).

El 20% de què parla deu ser anual, però com que no ho diu, permet que algú interpreti que es refereix a un 20% màxim sobre el total del préstec o, extremant les coses, a un 20% mensual. Curiosament, com si volgués desviar l'atenció per les usures, ara el rei s'entreté a dir que els animals de llaurar no poden ser embargats per deutes, i promet que no concedirà guiatges als homes propis de monestirs i de cavallers, sense el seu consentiment.

No cal discutir si aquest nou i breu estatut, que ratifica nominalment el de 1228 però no diu el mateix, s'ha de considerar general per a tots els dominis de Jaume I o particular de Catalunya. És tan català com la Pau i Treva que confirma. Se'n coneix solament un original en pergami, conservat a l'arxiu capitular de Girona, i una còpia al Llibre Verd del mateix capítol. Traient-lo d'aquest Llibre Verd del capítol de Girona, l'any 1877 fou imprès a la "Revista històrica" ja citada.¹⁸ Traient-lo del pergami original, segons afirma, fou imprès per Jaume Marquès en el seu article sobre els jueus de Girona al segle XIII.¹⁹ Huici-Cabanes el reproduceixen en el document 143 del seu recull documental.²⁰

17. Amador de los Ríos, José. *Historia social, política y religiosa de los judíos de España y Portugal*. Madrid: Aguilar, 1973: 214.

18. Grahit, Emili. "Llibre Vert...": 368-369.

19. Marquès Casanovas, Jaume. "Judíos de Gerona en el siglo XIII". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 25/1 (1979): 294; Marquès Casanovas, Jaume. "Judíos de Gerona en el siglo XIII", *Per a un història de la Girona jueva*, David Romano, dir. Girona: Ajuntament de Girona, 1988: II, 480.

20. *Documentos de Jaime I de Aragón*. I...: 259 (doc. n° 143).

[0: Tarragona, 18.03.1233]

És un document fantasma. En parla Jaume Marquès sense donar-ne referència. Diu que és un privilegi en virtut del qual, sota pena de cos i d'haver, els jueus estan obligats a lliurar l'instrument de deute quan reben la quantitat prestada, o jurar, davant el jutge o notari, que l'han extraviat.²¹

El document no pot ser de la data que Jaume Marquès li atribueix, perquè Jaume I aquell dia no era a Tarragona. No l'he localitzat enlloc, i costa de creure que un document reial imposi la pena de mort i la confiscació de béns al jueu que retingui la carta de préstec després de la seva satisfacció. Es coneix una provisió particular de Jaume I que, mal interpretada, podria haver donat ocasió a imaginar aquesta. És una provisió en favor dels homes propis del monestir de Cornellà de Conflent, on el rei ordena que els jueus restitueixin les cartes dels deutes quan els satisfacin; però la data no correspon a la que Jaume Marquès li assigna, no és una provisió d'abast general, i la pena que imposa als contraventors és la de cent morabatins.²²

[0: Tarragona, 07.02.1234 (Enc. 1233)]

És un document mal datat, en l'any, a la còpia impresa al document 511 de la *Marca Hispanica*.²³ El document és de l'any posterior al que allí s'hi consigna, M CC XXXIII, que ha de ser M CC XXXI-III. En parlarem tot seguit, amb la signatura [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)].

[0: Tarragona, 17.05.1234]

És un document mal datat, en el mes i l'any. El responsable de l'error és l'arxiver Pròsper de Bofarull, que va imprimir el document al volum VI de la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*.²⁴ La data clara i explícita del pergami publicat per Pròsper de Bofarull és Tarragona, 16 de les calendes d'abril de 1234 AD. En parlarem on correspon, amb la signatura [E: Tarragona, 17.03.1235 (Enc. 1234)].

1.4. [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)]

Durant la celebració d'un sínode o parlament eclesiàstic a la seu metropolitana, amb assistència dels bisbes de la província tarraconense, Jaume I reiterà l'estatut o constitució sobre les usures, amb una nova constitució. És datada a Tarragona el 7 dels idus de febrer de 1234 AD. Conté normativa sobre matèria religiosa, com ara la inquisició, persecució i càstig d'heretges, la possessió de llibres sagrats en vulgar, la llibertat de cedir béns a les esglésies, i encara més disposicions, fins a 24 capítols.

21. Marquès Casanovas, Jaume. "Judíos de Gerona en el siglo XIII". *Annals...*: 288-289; Marquès Casanovas, Jaume. "Judíos de Gerona en el siglo XIII", *Per a un història...*: II, 474-475.

22. És una provisió amb data Osca a 23 de maig de 1268. Fou publicada per Francesc de Bofarull a la col·lecció documental citada: Bofarull y Sans, Francisco de Asís. "Jaime I y los judíos"...: II, 889-890 (doc. n° 67).

23. Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus...*: col. 1425-1427 (doc. n° 511).

24. *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón. T. 6, Procesos de las antiguas Cortes y Parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia*, ed. Próspero de Bofarull y Mascaró. Barcelona: Establecimiento Litográfico y Tipográfico de José Eusebio Monfort, 1850: 104-111.

Entre ells, sanciona novament, amb un breu ítem, la raó de les usures consentides als jueus. No tots. Referint-se expressament als de Catalunya i Aragó, exclou els de Mallorca i els de Montpeller. Continua determinant la raó en el vint per cent (sense dir que sigui anual), i reitera la prohibició de sumar l'interès al capital (*Item statuimus quod judei non recipiant ultra viginti de centena, et quod non misceant usuram cum sorte; et tam in Cathalonia quam in Aragonia precipimus observari*). En un altre capítol, afegeix que és invàlid qualsevol contracte de venda estipulat (per un jueu o per un no jueu) amb frau d'usura, i que s'ha de considerar usurari (sense expressar com es podrà determinar el frau d'usura).

Per raons que no podem endevinar, la constitució no fou assumida com a tal en els Furs d'Aragó, redactats per un bisbe, ni se'n coneixen còpies aragoneses. Es troba copiada entre les constitucions catalanes, tant les generals, com el Llibre Verd de Barcelona,²⁵ com les específiques de Pau i Treva. Es pot llegir impresa al document 511 de la *Marca hispanica*, amb l'any equivoccat;²⁶ reproduïda per Tejada, sense corregir l'any equivoccat.²⁷ Amb l'any correcte fou impresa a la edició de les Corts Catalanes,²⁸ i en l'edició crítica de les constitucions de Pau i Treva de Catalunya, feta per Gener Gonzalvo.²⁹ Huici-Cabanes la reproduïxen.³⁰

L'articulat de la constitució, traduït al català, passà a les compilacions oficials impreses el 1588-1589 i 1704; però no sencer, sinó a trossos difícils de recompondre. La Genealogia inicial del llibre diu haver estat compilades, de Jaume I, les constitucions dictades "en Tarragona, any M CC XXX IIII". Tanmateix, l'ítem sobre les usures dels jueus, com que havia quedat obsolet al temps que les constitucions s'imprimien, fou relegat al volum de les supèrflues i derogades,³¹ amb la desgraciada errata d'encapçalar l'article amb la data "Any 1224" en comptes de 1234 AD, a més d'ometre la comprensió territorial d'Aragó.

1.5. [E: Tarragona, 17.03.1235 (Enc. 1234)]

Poques setmanes més tard, durant encara l'assemblea de Tarragona, amb categoria de cort general, Jaume I donà la seva aprovació a un seguit de disposicions posades per escrit en un document solemne amb categoria de constitució. El document comença amb una reiterada confirmació de la Pau i Treva, i continua amb normativa diversa i dispar: sobre desafiaments, sobre la dieta de la cort, el luxe en el vestit, el preu del gra etc.

Quan parla de les usures, el monarca torna a distingir entre les que afecten préstecs en general, i les dels préstecs de jueus. Pel que fa als préstecs en general, distingeix la raó de l'interès segons si el préstec s'ha fet en moneda d'or o en sous de plata. Les usures, diu el monarca, no podran superar els 15 auris per cent l'any, o els 12 sous per cent (*Nullus debitor teneatur solvere suo creditori*,

25. AHCB. Fons Municipals. Llibre Verd, I/1, fol. 80r-81r.

26. Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus...*: 1425-1427 (doc. n° 511).

27. *Colección de cánones y de todos los concilios de la Iglesia de España y de América: en latín y castellano*, ed. Juan Tejada y Ramiro. Madrid: Imprenta de Pedro Montero, 1859: III, 362-366.

28. "Cortes de Cataluña"...: I/1, 123-127.

29. *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya. (Segles XI-XIII)*, ed. Gener Gonzalvo i Bou. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia, 1994: 174-181 (doc. n° 27).

30. *Documentos de Jaime I de Aragón. I...*: 349 (doc. n° 212).

31. *Constitucions y altres drets de Catalunya: compilats en virtut del capítol de cort LXXXII de las Corts del rey Philip IV*. Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1995: III, llibre IV, títol VI, article 1 (48-50).

nomine usurarum, nisi XV aureos pro C in anno, et XII solidos pro centum, et non plures). Per als jueus, en particular, sota la pena màxima de cos i d'haver, la nova constitució continua establint el cot d'interès en vint sous per cent anuals (*Judei vero, accipiant pro c solidis viginti in anno, et non plures*).

Un original d'aquesta constitució, datat a Tarragona el 16 de les calendes d'abril de 1234 AD, es conserva a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.³² Fou imprès per Pròsper de Bofarull al volum VI de la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, amb la data equivocada del 17 de maig de 1234, sense esmentar una publicació anterior.³³

La constitució, efectivament, havia estat impresa a l'apèndix de la *Marca hispanica*, traient-la d'una compilació conservada a París.³⁴ Fou reproduïda a les *Cortes de Cataluña*,³⁵ i novament per Huici-Cabanes al número 217 de la seva recopilació documental.³⁶ Gener Gonzalvo l'ha publicada en edició crítica al document número 28 de la seva compilació,³⁷ amb una errada formal quan transcriu "XII kalendas aprilis" en comptes de "XVI kalendas aprilis", que és el que porta el document original. Les Constitucions de Catalunya impreses porten, traduïda, la part referent a la Pau i Treva (volum I, llibre X, títol XI, capítol XI),³⁸ però ometen, sense advertir-ho, els altres articles d'aquesta constitució. Els Furs d'Aragó la ignoren, com totes les disposicions de què hem parlat fins ara.

1.6. [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)]

És una constitució dedicada exclusivament a les usures dels jueus. És la més solemne de totes, i esdevindria definitiva als territoris on s'aplicaria, que no foren pas tots els sotmesos al monarca.

Cal dir, d'entrada, que innova molt respecte de les anteriors. Trona, des del preàmbul, contra la insaciable avarícia dels jueus i les seves immoderades usures, tot admetent, d'altra banda, que la utilitat, necessitat i favor dels cristians aconsella concedir als jueus la llicència per prestar-los diners (amb usura).

La primera novetat de la constitució és que Jaume I l'adreça a tots els seus súbdits (*universis terrarum ac regnorum subjectis*). La declara expressament aplicable als jueus de tots els seus dominis, als quals ja estaven integrats els regnes de Mallorca i València. (Després veurem que els Furs de València i els codis legals de Mallorca no inclouen aquesta constitució).

Una altra novetat és el canvi de la raó de l'interès del 20% que fins aleshores el monarca havia consentit com a màxim dels préstecs dels jueus, canvi que no advertí José Amador de los Ríos, seguit per molts amb rara fidelitat.³⁹ Ara el rei determina que l'interès del capital prestat pels jueus

32. ACA. Cancelleria. Pergamins de Jaume I, 633.

33. *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia, custodiados en el archivo general de la Corona de Aragón*, ed. Próspero de Bofarull y Mascaró. Barcelona: Establecimiento litográfico y tipográfico de Don José Eusebio Monfort, 1850: 104-111.

34. Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus* ...: col. 1428-1433 (doc. n° 513).

35. "Cortes de Cataluña" ...: I/1, 127-133.

36. *Documentos de Jaime I de Aragón. 1...*: 357-361 (doc. n° 217).

37. *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya...*: 182-191 (doc. n° 28).

38. *Constitucions y altres drets de Cathalunya...*: I, 498-502.

39. "Por constitución de 1234 otorgada en las citadas cortes de Tarragona, y repetida casi al pie de la letra en otra publicada en las de Gerona de 1240, se había establecido el 20 por 100 de usura para los judíos": Amador de los Ríos, José. *Historia social...*: 222 (nota 7). Aquest bon senyor no devia entendre els seus propis apunts. A la pàgina 226, quan anuncia que dedicarà un apèndix de la seva obra a transcriure el jurament de les malediccions, diu —correctament— que el text fou acordat a la cort de Girona de 1241; però quan el publica a l'apèndix III, pàgina. 902, diu que fou acordat a la cort de Barcelona de 1228.

no pot superar els quatre diners per lliura al mes (*quatuor denarios in mense pro qualibet libra denariorum, nec ultra istum modum alias*); un màxim, doncs, del 1,666% al mes (4 diners sobre 240 que en té la lliura).

La raó no és la mateixa d'abans. A continuació, amb gran sorpresa i desconcert per a molts, el rei estableix que el nou interès mensual no és aplicable a les anualitats. No accepta que es pugui multiplicar per dotze (que seria el 19,999%), sinó que determina expressament que al cap de l'any l'interès no pot superar la sisena part del capital (*pecunia mutuata in uno anno in sexta tantum parte augmentetur*). El percentatge anual màxim, doncs, queda fixat en el 16,666% ($100 : 6 = 16,666$), com si l'any tingués deu mesos o, més ben dit, determinant que els mesos dels préstecs dels jueus tenen cinc setmanes.

Bé podem parlar de desconcert, perquè hi ha versions aragoneses d'aquesta constitució que la modifiquen, per no dir manipulen. Alguna versió, com la del Vidal mayor, canvia la *sexta parte* anual de què parla el rei en *quinta parte*, fent-li dir que manté el 20% anual.⁴⁰ D'altres versions aragoneses, com la conservada a Miravete de la Sierra, fan dir al rei, inventant-s'ho elles, que el nou cot és el mateix que l'antic: "a razón de IIII dineros por una livra en el mes, ço es asaber, XX sueldos de capdal por IIII dineros de logro en el mes, o C sueldos de capdal por XX sueldos de logro en un anno".⁴¹

Per sortir del desconcert, cal fer present, a qui no ho sabia, que el poder d'un monarca del segle XIII s'estenia a regular la duració dels mesos, i Jaume I el va exercir. L'any té dotze mesos, i la setmana té set dies. Són comptes regulars que no es poden mudar. Però els mesos no són iguals entre ells, i no tenen el mateix nombre de setmanes ni de dies. Pel testimoni de fra Matfré Ermengol sabem que els usurers havien introduït la pràctica abusiva d'arrodonir els mesos amb quatre setmanes, a fi de comptar tretze mesos a l'any i augmentar una mesada d'interessos.⁴² Jaume I s'oposà frontalment a l'abús. Abandonà el primitiu cot anual, que ja no devia practicar-se, el determinà mensual, i allargà els mesos fins a cinc setmanes, per comptar-ne deu a l'any.⁴³

Fins avui, que jo sàpiga, cap historiador no ha intentat explicar el motiu del canvi de la raó de l'interès dels préstecs dels jueus operat per la constitució de 1241, ni ha remarcat l'aparent anomalia de determinar una raó anual que no és la mensual multiplicada per dotze, totes dues raons expressades, a més, amb operacions matemàtiques diferents. La gran majoria dels historiadors moderns, perplexos, han fingit que no s'adonaven d'aquests problemes ni de les divergències entre les versions. Amb frases copiades els uns dels altres, asseguren que la raó de l'interès consentit

40. Vidal mayor. Edición, introducción y notas al manuscrito, eds. María de los Desamparados Cabanes Pecourt, Asunción Blasco Martínez, Pilar Pueyo Colomina. Saragossa: Certeza, 1996: 188, llibre V (doc. n° 232). Gunnar Tilander, expert en furs d'Aragó, advertí la discrepància de les versions, i donà la raó al Vidal mayor. Segons ell, el 'sexta' és un error, i ha de dir 'quinta': *Los Fueros de Aragón, según el manuscrito 458 de la Biblioteca Nacional de Madrid*, ed. Gunnar Tilander. Lund: C. W. K. Gleerup, 1937: 96. Tanmateix, el manuscrit que transcriu, que és en aragonès, diu 'sexta part', no pas quinta.

41. *Los Fueros de Aragón, según el ms. del Archivo Municipal de Miravete de la Sierra (Teruel)*, ed. Antonio Gargallo Moya. Saragossa: Anubar, 1992: 113-114; 87.

42. "Un mes és escrit en IIII maneres. La Iª manera és dit mes natural; e l'altra manera és dit mes lunar, e l'altre mes és dit mes d'usurer, e l'altre mes és dit comú (...). La terça manera del mes és dit d'usurés per ço com l'usurer, com liura sos diners a IIII diners per liura a i mes, comta, a aquells qui an pres d'ell, IIII setmanes per i mes; e fa-ho per tal que -ls engan en açò, cor, a aquest comte aytal, auria XIII meses en l'any. E aquest mes aytal és dit mes dels usurers" (Ermengaud, Matfre. *Breviari d' Amor : manuscrit valencià del segle XV (Biblioteca Nacional de Madrid)*, ed. Antoni Ferrando i Francés. València: Vicent García, 1980: 59ª).

43. Els *Costums de Lleida*, quan parlen d'usures, també compten deu mesos l'any. Prohibeixen una usura superior a vint auris per cent l'any, i dos al mes: *Nemo percipiat usuram de auro nisi de centum aureis viginti in anno, vel in mense duos (Costumbres de Lérida...: 46, article 83)*.

als préstecs dels jueus va ser sempre el mateix, perquè quatre diners per lliura al mes equivalen a un 20% anual.⁴⁴ Alguns historiadors, tanmateix, reprenent sense examen una afirmació errònia d'Antoni de Capmany, acceptada per Francesc de Bofarull,⁴⁵ afirmen que l'any 1241 el cot d'usures dels jueus fou determinat en el 18% anual; error que no he trobat desmentit per ningú, entre d'altres raons, potser, perquè Capmany remetia a Tomàs Mieres, jurisconsult del segle XV que els historiadors no es prenen la molèstia de consultar.⁴⁶

No és gens cert que la constitució de 1241 mantingui el primitiu cot del 20% anual, expressat amb un còmput diferent, ni menys que el canviés en el 18%. El primitiu cot fou abolit. Una prova de l'abolició del cot primitiu, la tenim en el fet, no advertit per cap historiador, que a partir de 1241 no es fa mai referència a un interès *anual*. La documentació posterior a 1241 no menciona cap altra raó d'interès que els quatre diners per lliura al mes, i en una ocasió que s'ha de referir al 20% anual, el monarca diu que és un cot obsolet (*cotum nostrum olim a nobis statutum ad rationem centum pro viginti*)⁴⁷. Tanmateix, la prova més clara de la voluntat d'abolir la primitiva raó, tampoc no advertida per cap historiador, està en el mateix text de la constitució de 1241, quan li confereix efectes retroactius i obliga a aplicar la raó dels quatre diners per lliura al mes als contractes passats (*tam in preteritis quam in futuribus contractis*), cosa que la constitució no faria ni diria, evidentment, si la raó continués essent 'la de sempre'.

Conscient del canvi de la raó, el legislador té cura de comprendre-hi tota classe de préstecs. Especifica l'obligatorietat de l'aplicació del nou cot tant si la quantitat prestada és escassa com notable, tant si el terme de devolució és breu com llarg, amb albarà o sense albarà, amb penyora o sense, tant si el producte de la penyora es computa com a interès o no s'hi computa; i torna a prohibir absolutament que l'interès se sumi al capital prestat, com diu que els jueus acostumen de fer (*sicut facere consueverunt*), exigint usura de la usura.

Una darrera novetat que la constitució determina, amb conseqüències socials altament pertorbadores, és l'obligació imposada als jueus prestamistes de jurar cada any, en poder del veguer o magistrat ordinari, que observaran el cot d'interès que el rei marca. Els notaris, pel seu compte, hauran d'elaborar una relació dels jueus que han prestat el jurament, i no autoritzar préstecs atorgats per jueu que no hagi jurat. El prestatari també ha de jurar que el contracte és net de frau i de maquinació. Al peu de cada contracte han de figurar dos testimonis que coneguin els contractants i estiguin al corrent de la transacció.

Diu el rei que el jurament dels jueus prestamistes ha de ser per la Llei de Moisès, pels deu manaments, i també amb les fórmules i malediccions que estan en ús al jurament dels jueus de Barcelona (*alias solemnitates et maledictiones que secundum consuetudinem Barchinone specificari consueverunt in juramentis judeorum*). Per això, a part, com un annex de la disposició sobre usures, sense data o amb

44. "En la Corona de Aragón (...), en las Cortes de Barcelona de 1228, Jaime i fijó el límite en el 20%, límite que jamás sería modificado en esa nación" (Romano, David. "El estatuto de Huesca (1307)...": I/V, 262).

45. Bofarull y Sans, Francisco de Asís. "Jaime I y los judíos"...: II, 851-852.

46. "¿Cuál sería el premio del dinero, quando aquel monarca, en el año 1240 (*sic*), fijó el interés legal al diez y ocho por ciento (...)?" (Capmany i de Monpalau, Antoni de. *Memorias históricas sobre la Marina, Comercio y Artes de la antigua ciudad de Barcelona*. Barcelona: Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona, 1961: I, 387). Francesc de Bofarull fa seves les paraules de Capmany, com si aquest les hagués pres de Mieres. Mieres es limita a consignar que el cot d'usures determinat per Jaume i són els quatre diners per lliura al mes, Bofarull y Sans, Francisco de Asís. "Jaime I y los judíos"...: II, 851-852.

47. ACA. Cancelleria, registre 16, fol. 157r, en data Barcelona, 24 d'abril de 1269, publicat per Bofarull y Sans, Francisco de Asís. "Jaime I y los judíos"...: II, 900 (doc. nº 84).

dates diverses d'aquell mes de febrer de 1241 (que és millor passar per alt, perquè algunes semblen contenir errors de còpia), Jaume I va trametre des de Girona el text del jurament dels jueus, amb les malediccions espantoses que conté, a totes les ciutats dels seus dominis.

Així ho anuncià, i consta que, almenys en part, ho va fer. El text de la circular tramesa als oficials reials de Catalunya i d'Aragó, on el rei els ordenava publicar la constitució i copiar-la als llibres de les seves corts, s'ha conservat copiat en apèndix als Furs de Terol,⁴⁸ reproduït per Huici-Cabanes al document número 325.⁴⁹ La carta particular al justícia de València, amb la qual li trametia el text del jurament, fou impresa a l'*Aureum Opus*,⁵⁰ reproduïda per Huici-Cabanes al document número 324.⁵¹ De fet, la constitució de 1241 per l'un cantó, i el jurament de les malediccions per l'altre, junts o per separat, es troben en multitud de codis legals, oficials i oficinosos. Al *Liber Regum*, per exemple,⁵² a la família de llibres de privilegis de la ciutat i regne de València coneguts com *Aureum opus*,⁵³ al llibre de privilegis de Perpinyà,⁵⁴ al Llibre Verd del capítol del Girona⁵⁵ etc. El Llibre Verd de la ciutat de Barcelona els copia en el seu volum primer.⁵⁶

El caràcter "definitiu" de la constitució de 1241 és fora de dubtes. Pel que fa a Catalunya, la constitució i el jurament passaren a la compilació oficial i a les successives edicions, on es troben traduïts al català. Tos dos estan al volum de constitucions supèrflues, i separats, perquè l'un és considerat constitució, i l'altre és considerat usatge.⁵⁷ Pel que fa a l'Aragó, els furs promulgats el 1247 integren literalment la constitució de 1241, i encara al segle XIV el rei Pere el Cerimoniós la confirmà expressament (llibre IV, *De usuris*). Tant la constitució com el jurament no solen faltar a les successives còpies, traduccions i edicions dels Furs d'Aragó, que en aquest moment no cal especificar.⁵⁸

Per a més claredat, remarcuem dues particularitats en relació a la constitució de 1241. La primera és que el jurament dels jueus amb les malediccions no fou redactat expressament per al jurament d'usures que aleshores el rei ordenava prestar, ni hi restà vinculat en exclusiva. Segons les paraules del rei, el jurament, amb les malediccions, ja estava en ús als tribunals de Barcelona quan s'oferia que els jueus havien de jurar. Sense relació amb les usures, doncs, es troba a totes les edicions de la versió oficial dels *Usatges de Barcelona* com usatge 171;⁵⁹ i per aquesta via, com a text obligatori per quan els

48. Caruana Gómez de Barreda, Jaime. "Las adiciones al Fuero de Teruel". *Anuario de Historia del Derecho Español*, 25 (1955): 685.

49. *Documentos de Jaime I de Aragón. II. 1237-1250*, eds. Ambrosio Huici Miranda, María Desamparados Cabanes Pecourt, ed. València: Anubar, 1976: 98-99 (doc. n° 325).

50. *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie cum historia cristianissimi Regis Jacobi ipsius primi conquistatoris*. València: Didaci de Gumiel, 1515: fol. 5r-6r (doc. Jacobi primi n° 14).

51. *Documentos de Jaime I de Aragón. II...*: 94-98 (doc. n° 324).

52. Serrano y Sanz, Manuel. "Cronicón villarense (Liber regum)". *Boletín de la Real Academia Española*, 6 (1919): 192-220; Serrano y Sanz, Manuel. "Cronicón villarense (Liber regum)". *Boletín de la Real Academia Española*, 8 (1921): 367-382.

53. *Liber privilegiorum civitatis et regni Valentie. I. Jaume I (1236-1276)*, ed. Josepa Cortés. València: Universitat de València, 2001: 105-113 (doc. n° 11, 12).

54. *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XIe jusqu'à l'an 1660*, ed. Julien Bernard Alart. Perpinyà: Charles Latrobe, 1874: 158.

55. El jurament que tenia a mà fou publicat per Marquès Casanovas, Jaume. "Judíos de Gerona en el siglo XIII". *Anals...*: 295-298; Marquès Casanovas, Jaume. "Judíos de Gerona en el siglo XIII", *Per a un història...*: II, 481-484.

56. AHCB. Fons Municipal. Llibre Verd, I, fols. 82v-86v.

57. *Constitucions y altres drets de Catalunya...*: III, llibre I, títol V, capítol 1 (6-9); llibre IV, títol VI, capítol 2 (48-50).

58. L'interessat pot consultar *Los Fueros de Aragón, según el manuscrito 458 de la Biblioteca Nacional de Madrid...*: 66 (doc. n° 138).

59. *Usatges de Barcelona*, ed. Josep Rovira i Ermengol. Barcelona: Barcino, 1933: 255-263.

jueus havien de jurar, el jurament passà als Costums de Tortosa⁶⁰ i als codis legals de Mallorca.⁶¹ Els Furs d'Aragó, com veurem, incorporen el jurament de les malediccions igualment desvinculat de les usures, i els Furs de València diuen expressament que el text normatiu per al jurament de les usures es faci servir en qualsevol jurament de jueus (rúbrica LXII, *De testibus*, 7).

La segona observació, més important, és que la constitució i el text del jurament tingueren una segona etapa d'expansió, a Catalunya, quan foren confirmats per Pere el Gran en la cort de Barcelona de 1283-1284. La confirmació fou feta amb un document exprés que reproduïa els dos textos, juntament amb aquell primer estatut d'usures de 1228, i encara d'altres constitucions de monarques predecessors. (El problema de la confirmació simultània de dues constitucions sobre usures —la de 1228 i la de 1241—, discordants entre elles, no ha estat plantejat per ningú, i no és fàcil d'explicar).

La millor còpia de la confirmació de Pere el Gran deu ser la que es troba als registres de l'Arxiu de la Corona d'Aragó⁶² perquè cal suposar que serví de matriu. Porta la data de Barcelona, 6 de les calendes de gener de 1283 AD. Se'n coneixen almenys dos originals, amb senyals dels segells pendents del rei Pere i de l'infant Alfons, tots dos sense la data final ni els testimonis de la confirmació. L'un es troba a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, procedent dels pergamins monacals i actualment conservat dins del fons de pergamins de Pere II.⁶³ L'altre es troba a l'arxiu municipal de Barcelona.⁶⁴ La confirmació dels dos estatuts de Jaume I, inclosa la versió llatina del jurament, ha estat publicada al Llibre Verd de Manresa.⁶⁵

Reiterem, *pro memoria*, que l'edició crítica de la constitució de 1241 com a tal no ha estat intentada per cap dels nombrosos historiadors que han embrutat paper escrivint sobre préstecs de jueus. Lamentablement, el text que n'ofereixen Huici-Cabanes té faltes d'impremta.⁶⁶ El de la *Marca hispanica*,⁶⁷ fou tornat a publicar a l'edició de les Corts Catalanes *Cortes de los antiguos reinos*,⁶⁸ sense col·lacionar-lo amb cap altra còpia. El de l'edició de Josepa Cortés és d'àmbit exclusivament valencià⁶⁹. Caldria aclarir una lleu discrepància de data en les còpies. La majoria porten la del 5 de les calendes de març de 1240 AD, i alguna, com la publicada a la *Marca hispanica*, la del 4. La còpia que es troba al registre 47 de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i d'altres que semblen igualment investides d'autoritat, com la del manuscrit Ripoll 32 conservat en el mateix arxiu,⁷⁰ porten la del 5 de les calendes de març, que és el 25 de febrer, tal com li hem assignat. Posats a denunciar més errors d'historiadors, diguem que és fantàstica l'afirmació de Bofarull en el sentit que la constitució de 1241 confirmava (sic) que els préstecs dels jueus no podien

60. *Costums de Tortosa*, ed. Jesús Massip i Fonollosa. Barcelona: Fundació Noguera, 1996: 525-528.

61. Tret d'un exemplar del llibre de les franqueses, el publicà: Pons, Antoni. *Los judíos del reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*. Palma de Mallorca: Miquel Font, 1984: 202-208.

62. ACA. Cancelleria. Registre, 47, fol. 69v-74r.

63. ACA. Cancelleria. Pergamins de Pere II. Apèndix, núm. 3.

64. Mañé i Mas, Maria Cinta. *Catàleg dels pergamins municipals de Barcelona. 1. Anys 885-1334*. Barcelona: Arxiu Històric de la Ciutat, 2005: 86 (doc. n° 102).

65. *El Llibre Verd de Manresa (1218-1902)*, ed. Marc Torras i Serra. Barcelona: Fundació Noguera, 1996: 35-56 (doc. n° 4).

66. *Documentos de Jaime I de Aragón. II...*: 90-93 (doc. n° 323).

67. Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus...*: col. 1433-1436 (doc. n° 514).

68. "Cortes de Cataluña"...: I/1, 133-137.

69. *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie. I...*: 66 (doc. n° 11).

70. ACA. manuscrits Ripoll. Registre 32, fol. 39r-40r.

durar més de cinc anys.⁷¹ És una afirmació absolutament falsa, perquè no hi ha cap document del temps de Jaume I que insinuï prescripció o caducitat temporal dels préstecs dels jueus. Al contrari: el document que hem citat a la nota 47, que és de 1269, resol qüestions de préstecs anteriors a 1241. Diguem també, per acabar aquest llarg comentari, que són legió els autors que no converteixen l'any de l'Encarnació, i es refereixen a aquesta constitució com si hagués estat dictada l'any 1240, però aquest és un escull que ja estem acostumats a evitar.

1.7. [g: Montpeller, 23.05.1241]

Proseguim. Els subterfugis dels jueus per evadir les limitacions legals de la usura eren molt variats. El més comú era la duplicació de debitoris, amb la qual es dissimulava la usura del préstec inicial donant-li la forma d'un segon préstec. L'efecte retroactiu que Jaume I havia donat a la constitució de 1241 (*ad preterita negocia has constituciones nostras extendimus*, havia dit), complicà encara més la casuística. El jutge i cort de Girona no trigaren gaire a elevar a la cort reial la consulta de dos casos que se'ls havien presentat, de duplicació de debitoris, complicada amb transferència de crèdit, i el monarca hi respongué amb el document indicat, i el resolgué en forma desfavorable als jueus prestamistes.

Traient-la d'una compilació conservada a París, la resolució reial destinada als tribunals de Girona està impresa a la *Marca hispanica*,⁷² reproduïda per Huici-Cabanes.⁷³ N'hi ha còpia al Llibre Verd de la ciutat de Barcelona,⁷⁴ que presenta el document com una circular adreçada a tots els oficials reials de Catalunya, no només al jutge i cort de Girona que havien elevat la consulta, donat-li validesa general.

1.8. [h: Barcelona, 11.11.1241]

No fou prou. Encara aquell mateix any, Jaume I reproduïa als seus oficials del regne de València la resolució del 23 de maig, i afegia normativa sobre casos particulars de préstecs usuraris entre cristians, entre cristians i jueus, i entre jueus i sarraïns, vàlida per a tot el regne de València. La provisió es troba copiada a tots els còdexs de la família de privilegis de la ciutat i regne,⁷⁵ fou impresa a l'*Aureum Opus*,⁷⁶ i està reproduïda per Huici-Cabanes.⁷⁷

1.9. [I: València, 13.07.1242]

Amb un altre document breu i solemne, considerat pragmàtica, Jaume I tancà la qüestió general de les usures. Ordenà que cap magistratura d'Aragó, de Catalunya i de València no obligués cap cristià a pagar usures a un altre cristià, i qui en tingué penyores, fos obligat a restituir-les

71. "La duración del préstamo se limita al plazo de cinco años, lo que fue confirmado en la ordenanza dada en Gerona en 25 de febrero del año 1241": Bofarull y Sans, Francisco de Asís. "Jaime I y los judíos"...: II, 852.

72. Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus*...: col. 1436-1437 (doc. n° 515).

73. *Documentos de Jaime I de Aragón. II*...: 102-103 (doc. n° 328).

74. AHCB. Fons Municipal. Llibre Verd, I/1, fol. 86v-87r.

75. *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie. I*...: 119-120 (doc. n° 15).

76. *Aureum opus regalium privilegiorum*...: 4r-5v (doc. Jacobi Primi n° 13).

77. *Documentos de Jaime I de Aragón. II*...: 102-103 (doc. n° 328).

aplicant el cot d'interès dictat per als jueus. (Document difícil d'interpretar, que sembla admetre l'existència d'usures de cristians en l'esfera privada, però no les reconeix en l'esfera legal).

Traient-lo d'un manuscrit conservat a París, el document està publicat a la *Marca hispanica*,⁷⁸ reproduït per Huici-Cabanes.⁷⁹ No fou imprès a l'*Aureum Opus*. Només es troba en tres còdexs de privilegis de la ciutat i regne de València.⁸⁰ Amb un text variant, que suprimeix la menció del cot dels jueus, la pragmàtica passà als Furs d'Aragó (llibre IV, *De usuris*), encapçalant-la erròniament, en les edicions modernes, com si fos un fur promulgat a la cort d'Osca de 1247.⁸¹ També és al Vidal mayor,⁸² amb l'any erroni 1243. Despullada de l'exordi i l'escatocol, traduïda al català, fou impresa a les Constitucions de Catalunya,⁸³ amb l'any correcte però el dia equivocat: diu 3 de les calendes de juliol, quan és 3 dels idus de juliol.

1.10. [j: Exèrcit de Xàtiva, 23.05.1244]

Encara calgué resoldre més dubtes. Per queixa dels jueus d'Aragó, segons sembla, Jaume I, en la data indicada, expedí una circular als oficials d'aquell regne aclarint que, en cas de litigi sorgit entre deutor cristià i creditor jueu, sobre la satisfacció del deute, la prova per testimonis era necessària tan sols per contractes anteriors al dictat de la constitució (de 1241), no per als posteriors. Deia el rei que el jurament prestat pels notaris i per les parts, prèviament a l'estipulació del contracte, assegurant que no hi comprenien maquinacions, feia innecessària la prova posterior per testimonis.

La circular és inèdita, i crec que no ha estat citada per ningú. Fou reproduïda pel rei Pere III en una confirmació datada a Saragossa el 5 de juliol de 1338, i es troba copiada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.⁸⁴

1.11. [K: Osca, 1247]

Sis anys després de la constitució 'definitiva' sobre les usures, Jaume I promulgà els Furs d'Aragó en cort general. Com és sabut, es promulgaren en bloc.

Els furs legislen tant sobre les usures en general com sobre les dels jueus.

Pel que fa a les usures en general, sancionen per dues vegades que l'interès no pot superar mai el capital (*Nullum debitum potest crescere in usuris postquam fuerit duplicatum. Nullus homo cuiuscumque conditionis existere dignoscatur, aliquid exigere possit nomine usurarum ex quo sors fuerit duplicata*), i reproduïxen la pragmàtica [I: València, 13.07.1242], amb les variants que ja hem comentat.⁸⁵

Per a les usures dels jueus, els Furs d'Aragó reproduïxen la constitució "definitiva" [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)], sense cap afegit (llibre IV, *De usuris*). A part, com a fórmula de jurament

78. Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus...*: col. 1437 (doc. n° 516).

79. *Documentos de Jaime I de Aragón. II...*: 113-114 (doc. n° 337).

80. *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie. I...*: 116-119 (doc. n° 14).

81. *Fueros, observancias y actos de corte del reino de Aragón: nueva y completísima edición que comprende además del texto oficial íntegro, las Ordenaciones de la Casa Real de Aragón / precedida de un discurso sobre la legislación foral de Aragón*, eds. Pascual Savall y Drona, Santiago Penen y Debesa. Saragossa: Establecimiento Tipográfico de Francisco Castro y Bosque, 1866: I, 204.

82. *Vidal mayor...*: 187, llibre V (doc. n° 233).

83. *Constitucions y altres drets de Catalunya...*: volum II, llibre IV, títol VI, capítol 1 (114).

84. ACA. Cancelleria. Registre 864, fol. 71r.

85. *Fueros, observancias y actos de corte del reino de Aragón...*: II, llibre IV, 105, 107; I: llibre IV, 204, respectivament.

ordinari per als jueus, porten el text de les malediccions (llibre VIII, *De sacramento judeorum; Hec sunt maledictiones*).⁸⁶

1.12. [L: València, 05.07.1249]

El regne de Mallorca restà a part de la legislació promulgada a la península.

Jaume I, en la seva primera concessió d'usos, costums i franqueses als habitants del regne insular, del primer de març de 1231, no menciona les usures dels jueus. En la carta de població concedida als jueus de Mallorca, l'onze de juliol de 1231, parla de penyores, del jurament sobre deutes, i valida els interessos estipulats en les cartes de deute, però no assenyala cot d'usures. Fou més tard, el 3 de les nones de juliol de 1249, des de València, quan concedí als habitants de Mallorca cinc privilegis especials, que són: que els oficials reials en exercici no puguin adquirir béns immobles; que els homes de Mallorca no s'hagin de redimir d'antics senyors de Catalunya; que no siguin obligats a pledejar fora de l'illa; que puguin celebrar mercat el dissabte, i no estiguin obligats a pagar més de quatre diners per lliura al mes per interessos de préstecs de jueus (*non teneamini solvere judeis, pro usuris, nisi quatuor denarios pro libra in mense*), d'acord amb la constitució (de 1241). El privilegi fou imprès per Lecoy de la Marche traient-lo d'una col·lecció de privilegis autoritzada.⁸⁷ Huici i Cabanes el reproduïxen,⁸⁸ i n'indiquen una altra edició.⁸⁹

1.13. [M: València, 1249]

En una data que ha estat discutida, i que anotem únicament amb voluntat d'aproximació, Jaume I promulgà els Furs de València.

Pel que fa a les usures, els Furs de València, contràriament als d'Aragó, no distingeixen les generals i les de jueus, ni integren disposicions precedents (rúbrica LXVII, *De usuris*, 1).⁹⁰ Determinen el cot d'usura en els quatre diners per lliura al mes, al marge del pacte que les parts hagin pogut establir —incís que no es troba abans d'ara—. Estenen el cot als préstecs de cristians, jueus i sarraïns, fent-lo general (*Christiani, judei, sarraceni non accipiant pro usuris nisi tantum IIII^{or} denarios in mense de XX solidis, licet habuerint certa pignora vel pacta aliter inita*). Prohibeixen absolutament que la usura superi el capital. Arribat el cas que l'interès iguali el capital, el prestamista queda obligat a rescindir el contracte, retornar les penyores i les cartes, i absoldre els fermancers. La qual cosa, si no estic errat, no coincideix amb allò que Jaume I havia sancionat amb la pragmàtica de 1242, dictada des de València.

86. *Fueros, observancias y actos de corte del reino de Aragón...*: II, llibre IV, 105-107; II: llibre VIII, 112-113, respectivament; El Vidal mayor, que no té sanció reial, porta traduïts els dos decrets (llibre V, 18, 19), però omet el jurament.

87. Lecoy de la Marche, Albert. *Les Relations politiques de la France avec le Royaume de Majorque*. París: E. Leroux, 1892 : I, 416-417.

88. *Documentos de Jaime I de Aragón. II...*: 308 (doc. n° 498).

89. És la de Aguiló, Estanislau de Kostka. "Antichs privilegis y franqueses del regne de Mallorca, X á XVI". *Boletín de la Sociedad arqueológica lulliana*, 5 (1893): 109-110, amb text bilingüe, sense aparat crític. Villanueva, Jaume. *Viage literario, a las iglesias de España*. Madrid: Imprenta Real, 1852: 22, 300-301, havia publicat una antiga versió catalana del privilegi amb la data incorrecta del 6 de juliol.

90. *Fori antiqui Valentiae*, ed. Manuel Dualde Serrano. Madrid-València: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Jerónimo Zurita, Escuela de Estudios Medievales, 1950-1967: 99-100. En les edicions modernes, el fur es troba al llibre quart, rúbrica XIV.

1.14. [N: Lleida, 20.08.1251]

Enmig de privilegis diversos concedits als jurats, prohoms i universitat de Mallorca, Jaume I sancionà, en favor d'ells, allò mateix que havia dictat als Furs de València: que cap cristià, jueu o sarraí pogués rebre usures superiors als quatre diners per lliura al mes, al marge del que les parts poguessin haver pactat, i que al moment que la usura igualés el capital, el prestamista quedava obligat a retornar les cartes i les penyores, i absoldre els fermancers. Tanmateix, ara el rei afegia, sibil·linament, que s'observés l'estatut (de 1241) en tots els altres casos (?).

El nou privilegi per a Mallorca porta la data de Lleida, 13 de les calendes de setembre de 1251. Fou publicat per Lecoy de la Marche a partir d'una còpia autoritzada,⁹¹ reproduït per Huici-Cabanes.⁹²

2. Conclusions

La relació dels documents generals sobre usures expedits per Jaume I acaba ací. Ometo descriure els que expedí en relació a usures particulars de jueus, que es compten per dotzenes, algun d'ells tan important com la confiscació de la totalitat dels préstecs de jueus d'Aragó, amb el pretext que havien transgredit el cot.⁹³ No he pretès en cap moment exposar la problemàtica de les usures en temps de Jaume I, sinó solament els textos amb normativa general. Crec que no n'hi ha més. Resta arrodonir el panorama global assenyalant la gran dispersió de les fonts, la majoria sense edició crítica.

1. Els Usatges de Barcelona i els Costums de Tortosa ignoren, per dir-ho així, les usures dels jueus. Els Costums de Lleida i els Furs de Terol en parlen en contextos diferents i, com és lògic per la seva cronologia, no fan referència a les disposicions reials que hem enllistat.
2. Els Furs d'Aragó de 1247 legislen sobre usures, tant en general com dels jueus. Tal com hem assenyalat per a les usures en general, a més d'un parell de furs originals, reproduïxen la pragmàtica [I: València, 13.07.1242]. Per a les dels jueus, reproduïxen la constitució definitiva [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)] i, a part, el jurament amb les malediccions.
3. Els primitius Furs de València destinen una rúbrica a les usures (LXVII), amb una formulació pròpia del cot, presentada com a general. La rúbrica no parla del jurament amb les malediccions, perquè ja estava establert a la rúbrica dels testimonis (LXII).
4. La compilació oficial de les Constitucions de Catalunya, en la seva darrera edició de 1704, presenta els textos següents, tots traduïts, entre les constitucions supèrflues del volum tercer: l'estatut primer [A: Barcelona, 22.12.1228], partit en capítols; un ítem de la constitució [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)] (amb l'errata 1224); la constitució [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)]; i el text del jurament dels jueus, anunciat com Usatge, si bé la taula inicial s'hi

91. Lecoy de la Marche, Albert. *Les Relations politiques...*: 420-421. Amb text bilingüe fou publicat a Aguiló, Estanislau de Kostka. "Antichs privilegis y franqueses del regne de Mallorca, X à XVI". *Boletín de la Sociedad arqueológica lulliana*, 5 (1894): 261-262.

92. *Documentos de Jaime I de Aragón. III. 1251-1257*, eds. Ambrosio Huici Miranda, María Desamparados Cabanes Pecourt. Saragossa: Anubar ediciones, 1976: 42-43 (doc. n° 576).

93. És un document molt poc citat. Porta la data Saragossa 6 d'octubre de 1254. Es pot llegir a *Documentos de Jaime I de Aragón. III...*: 156-157 (doc. n° 665).

refereix com a “En Gerona, any M CC XXXXII”. Al volum segon, integra la pragmàtica sobre les usures en general [I: València, 13.07.1242].⁹⁴

5. *L'Aureum Opus*, amb el nom pompós de privilegis de la ciutat i regne, transcriu pergamins conservats a la Sala de València. Transcriu la constitució definitiva [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)] (doc. n° 11); la carta reial al justícia trametent-li el text del jurament dels jueus (doc. n° 14); i una de les resolucions de casos pràctics [h: Barcelona, 11.11.1241] (doc. n°13).⁹⁵
6. El seu paral·lel, el *Llibre Verd* de la ciutat de Barcelona, avui encara inèdit, copia cinc estatuts i provisions al seu primer volum: [A: Barcelona, 22.12.1228]; [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)]; [E: Tarragona, 17.03.1235 (Enc. 1234)]; [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)], amb el text del jurament; i [g: Montpeller, 23.05.1241].⁹⁶
7. Al regne de Mallorca, Jaume I plasmà la qüestió de les usures dels jueus, per l'un cantó, amb el privilegi [L: València, 05.07.1249], ressò de la constitució de 1241, i la qüestió general de les usures, per l'altre, amb un segon privilegi [N: Lleida, 20.08.1251], reproducció del fur de València corresponent.
8. Les compilacions erudites modernes han seguit criteris propis dels seus autors.

L'apèndix de la *Marca hispanica* porta impresos sis estatuts i provisions: [A: Barcelona, 22.12.1228]; [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)] (amb la data errònia 1233); [E: Tarragona, 17.03.1235 (Enc. 1234)]; [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)] (amb la data del 26 de febrer i sense el text del jurament); [g: Montpeller, 23.05.1241]; i [I: València, 13.07.1242].⁹⁷

Els editors de les *Cortes de los antiguos reinos...* tenien la intenció de publicar solament allò que consideraven corts de Catalunya. Sense entrar a discutir la pertinença del seu criteri, aclarim, per a nosaltres, que s'hi troben publicades quatre constitucions d'usures, més la propina d'una provisió. Hi trobem: [A: Barcelona, 22.12.1228] (com a “Cortes de Barcelona de 1228”); [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)] (com a “Parlamento eclesiástico de Tarragona de 1235”); [E: Tarragona, 17.03.1235 (Enc. 1234)] (com a “Cortes de Tarragona de 1235”); i [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)] (com a “Cortes de Gerona en 1241”, tret de la *Marca hispanica*, datant-lo el 26 de febrer i sense el text del jurament). Com a propina, en nota a peu de la pàgina 122, publiquen la provisió [b: Lleida, 31.03.1229], segons la transcripció de Jaume Villanueva, que no és document dictat en cort.⁹⁸

Joaquim Miret treballava amb presses. Per al seu important itinerari de Jaume I, revisà una quantitat ingent de material, però les referències als documents no són tan clares i completes com voldríem. Quan assenyala els estatuts [A: Barcelona, 22.12.1228], i [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)] oblida consignar que tracten d'usures (!). Quan assenyala la constitució [E: Tarragona, 17.03.1235 (Enc. 1234)], tampoc no menciona les usures, ni recorda que hagi estat publicada

94. *Constituciones y altres drets de Catalunya...*: III, 9-10; III, 48; III, 48-50; 6-9; II, 114.

95. *Liber privilegiorum civitatis et regni Valencie. I...*: 105-113, 116-120 (docs. n° 11, 13 i 14). En l'edició de Josepa Cortés són els números 11, 12, 14 i 15.

96. AHCB. Fons Municipal. *Llibre Verd*, I/1, fol. 79r-80r, 80r-81r, 81r-82r, 82v-86v, 86v-87r.

97. Marca, Petro de. *Marca hispanica sive limes hispanicus...*: col. 1415-1416 (doc. n° 507), col. 1425-1427 (doc. n° 511), 1428-1433 (doc. n° 513), 1433-1436 (doc. n° 514), 1436-1437 (doc. n° 515), 1437 (doc. n° 516).

98. “Cortes de Cataluña”...: 120-122; 123-127; 127-133; 133-137; 122.

al volum VI de la *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón* i a la compilació de les Corts de Catalunya...⁹⁹

L'arxiver Jean Régné, per al regnat de Jaume I, pretenia donar el resum o regest de tots els documents reials coneguts referents a jueus. Recull set estatuts i provisions d'usures: [A: Barcelona, 22.12.1228]; [b: Lleida, 31.03.1229]; [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)]; [E: Tarragona, 17.03.1235 (Enc. 1234)]; [F: Girona, 25.02.1241 (Enc. 1240)] (amb la data del 26 de febrer); [L: València, 05.07.1249] (amb la data del 6 de juliol); i [N: Lleida, 20.08.1251]. Ignora o omet tots els altres.¹⁰⁰

Gener Gonzalvo dóna l'edició crítica de les dues constitucions de Pau i Treva que contenen un ítem sobre usures. Són aquestes dues: [D: Tarragona, 07.02.1235 (Enc. 1234)], i [E: Tarragona, 17.03.1235 (Enc. 1234)].¹⁰¹

Huici-Cabanes, traient-les sempre d'alguna publicació anterior, sovint indicada amb poca claredat, reproduïxen totes les constitucions i provisions, llevat dels Furs, tant d'Aragó com de València, i llevat de la darrera provisió inèdita [j: Exèrcit de Xàtiva, 23.05.1244]. No fan comentaris ni discuteixen dates, errates, correccions o variants, mostrant més bona voluntat que perícia.

3. Epíleg

Acabem. Jaume I demostrà ser un aguerrit conqueridor de poblacions d'infidels, però deixà darrere seu un caos documental que el denuncia com un pèssim legislador. Amb l'informe present crec haver posat un poc d'ordre als textos legislatius sobre les usures, que no sempre són de jueus. Esperem que no trigui a aparèixer la ment privilegiada capaç d'elaborar-ne un discurs històric coherent.

99. Miret i Sans, Joaquim. *Itinerari de Jaume I, el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1918: 74-75, 116-117, 117.

100. Régné, Jean. *History of the Jews in Aragon. Regesta and Documents 1213-1327*, eds. Yom Tov Assis, Adam Gruzman. Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 1978: 1-2 (doc. n° 4); 2 (doc. n° 5); 3 (doc. n° 9); 3 (doc. n° 10); 5 (doc. n° 28); 8 (doc. n° 37); 9 (doc. n° 45).

101. *Les Constitucions de Pau i Treva de Catalunya...*: 174-181 (doc. n° 27); 183-191 (doc. n° 28).

